

Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma

Mustafa ÖCAL

Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu araştırmada, 4-10 yaş grubundaki toplam 363 Müslüman aile çocuğunun Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları tespit edilmiştir. Tespitler, çocukların yaş ve cinsiyetlerine göre gruplandırılarak verilmiş ve kısa kısa yorumlaması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Allah tasavvuru, din eğitimi, çocuk gelişimi.

Abstract

A Study of the Conceptions of Preschool and School Age Children

In this article we studied conceptions of 363 Muslim children, between range of 4-10 years, old about Allah. Findings were categorized according to their ages and sexes and explained briefly.

Key Words: God (Allah) imagination, religious education, child development

A. GİRİŞ

Her çocuk doğumundan itibaren çok yönlü olarak hızlı bir büyüme ve gelişim göstermeye başlar. Biyolojik veya bedensel büyüme ve gelişmesine paralel olarak, zihinsel harekî/psiko-motor, sosyal, törel, cinsel, heyecansal açıdan, kişilik, öğrenme ve bilgi, duygu... vb. yönlerden gelişim gösterir. Bütün bunların yanında çocukta bir de dinî ve ahlâkî duygu vardır. "Duygular içerisinde daima yüksek duy-

gular olarak sınıflandırılan³⁹⁷ dinî ve ahlâkî duygu da diğer duygularla birlikte gelişir.

İlk insandan günümüze kadar hiçbir çağda dinsiz bir toplum yaşamamıştır. Hak veya batıl, nasıl nitelendirilirse nitelendirilsin, bütün çağlarda insanların inançları olmuştur. Çünkü inanma ihtiyacı insanda fitrîdir yani derûnunda (iç dünyasında) mevcuttur. Onun için -dinî bakımdan ister özel eğitime tabi tutulsun, ister ihmal edilsin- her çocukta er veya geç bu duygu mutlaka ortaya çıkar ve gelişir. Eğer çocuklara özel bir yakınlık gösterilir ve kendileriyle dinî konular bakımından ilgilenilirse, bu duygu erkenden ve sağlıklı olarak gelişir. Aksi takdirde yine gelişir, ama bu sefer biraz daha geç ve sağlıklı bir gelişme olur. Yani çocuklara dinî bilgi ve duygu kazandırılması konusunda ihmalkâr davranılması ve hatta özellikle bu konuda bilgi verilmemesi veya dinî duygularının bastırılması için özel çaba sarf edilmesi onlarda mevcut olan din duygusunu yok edemez. Üstelik böyle bir durumda çocuk sağlıklı bir kişilik sahibi de olamaz. Çünkü dinî duygu ve düşünce bir bütünün en önemli parçalarından biri ve hatta birincisidir. Eğer o parça olmazsa bütün oluşturulamaz, oluşturulması için zorlansa da mükemmel olamaz. Onun için çocukların dinî duygu ve düşünce bakımından sağlıklı bir şekilde gelişim gösterebilmesi konusunda aile bireyleri, eğitimciler ve eğitim kurumları yardımcı olmalıdırlar.

Peki, normal bir çocukta dinî duygu ve düşünce nasıl başlar, nasıl gelişir? Hangi yaş dönemlerinde çocuklar dinî konulara ne kadar ilgi duyarlar? Bir başka ifade ile hangi zamanlarda dinî konulara nasıl tepki verirler? Dinî inancın merkezinde yer alan Allah nasıl bir varlıktır? İşte biz bu makalemizde bu sorulara kısaca açıklık getirmeye çalışacağız. Ancak ondan önce bu araştırmamızın yöntemi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

- Araştırmamızın yöntemi

Araştırmamız mülakat ve anket yöntemiyle yapılmıştır. Bu konuda Fakültemizden mezun olan üç öğrencimizden yararlanılmıştır. Öğrencilerimizden *birincisi*,³⁹⁸ Bursa il merkezi ile Mersin'in Silifke ilçesinde, *ikincisi*,³⁹⁹ Bursa ve İzmir il merkezlerinde “Çocukların Al-

³⁹⁷ Bk. Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Din ve Ahlâk Eğitimi*, Dem Yay. İstanbul, 2004, sh. 60; ayrıca bk. Konuk, Yurdagül, *Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, T. Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1994, sh. 10 vd.

³⁹⁸ Fakültemiz (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) 2002-2003 öğretim yılı mezunlarından Mümine Şeker.

³⁹⁹ Fakültemiz (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) 2002-2003 öğretim yılı mezunlarından Mustafa Tülü.

lah Hakkındaki İnanç ve Düşünceleri” adıyla “Bitirme Ödevi” (Mezuniyet tezi) hazırlamıştır. Üçüncüsü ise;⁴⁰⁰ Mersin ve Bursa merkez ve bazı köyleri ile Osmaniye merkez ve İstanbul’da “4-10 yaş Arası Çocukların Allah’tan İstekleri” adıyla “Bitirme Ödevi” çalışması yapmıştır.

Bu çalışmalardan ilk ikisi için, önce tarafımızdan toplam 21 sorudan oluşan anket soruları hazırlanmıştır. Sorular, adı geçen anketi uygulayan öğrencilerimiz (anketörler) tarafından belirtilen yerlerde 4 ila 10 yaşları arasında değişen çocuklara uygulanmıştır. Henüz okuma-yazma bilmeyen çocuklarla “sözlü mülakat” yaparak aldıkları cevapları hemen anket formlarına not etmişlerdir. Okuma-yazma bilen ve yazılı olarak cevaplayabilenlere ise anket formları verilmiş, bizzat kendilerinin cevaplamaları sağlanmıştır.

Üçüncü çalışmada ise, önceden hazırlanan sorular anketör öğrenci tarafından uygulanmıştır. Çocuklara neleri, nasıl sorması gerektiği kendisine sözlü olarak anlatılmış, aynı yaş (4-10 yaş) grubundaki çocuklarla serbest ortamlarda sohbet yaparak Allah ve dinî bazı konularda onların görüşlerini tespit etmesi istenmiştir.

İşte bu makalede değerlendirmeye tabi tutulanlar, söz konusu çalışmalarda “Sence Allah nasıldır?” veya “Allah’ı tanıyor musun, Allah hakkında neler biliyorsun?..” şeklinde 4-10 yaş grubu çocuklarına yöneltilen bir tek soruya verilen cevaplardır.

- Araştırmanın sınırları

“Bitirme Ödevi” yapan ilk iki öğrenciden her biri; 50’si kız, 50’si erkek olmak üzere toplam 100 çocukla mülakat yapmış veya anket uygulamıştır. Böylelikle iki öğrencimiz tarafından uygulanan mülakat ve anket sayısı 100 kız, 100 erkek toplam 200 olmuştur.

Üçüncü öğrencimizin yaptığı mülakatta ise, 80’i kız, 83’ü erkek olmak üzere 163 öğrenci ile tek tek görüşülüp konuşulmuştur.

Kısaca bu makalede yer verilen bilgiler, toplam 363 çocuğun Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları ile sınırlıdır.

- Araştırma, neden 4-10 yaş grubu çocuklarının görüşleri ile sınırlandırılmıştır?

Araştırmamızı 4-10 yaş grubu çocukları üzerinde sınırlandırmamızın amacı, onların henüz Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersleri ile tanışmamış olmalarıdır. İçlerinde -özellikle 10 yaş grubundakiler arasında- 4. sınıfa gelmiş ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersleri ile

⁴⁰⁰ Fakültemiz (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) 2003-2004 öğretim yılı mezunlarından Fatma Zehra Pehlivan.

tanışmış olanları da olmakla birlikte, onlar bu çalışma kapsamı dışında tutulmuşlardır.

Amacımız; çocuklar henüz Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi ile tanışmadan -ailelerinden edindikleri bilgiler olsa da- tamamen kendi özgün düşünceleri ile Allah hakkındaki duygu, düşünce ve tasavvurlarını tespit etmektir. Bu anlamda amacımıza uygun çalışma yapıldığını söyleyebiliriz.

B. ÇOCUKLARDA DİNİ DUYGU GELİŞİMİ VE ALLAH TASAVVURLARI

1. Okul Öncesi Çağı (0-6 yaş) Çocuklarının Dini Duygu Gelişimi ve Allah Tasavvurları

a. 0-4 yaş grubu çocuklarında dinî duygu gelişimi

Giriş kısmında da ifade edildiği gibi; çocuklarda dinî duygu öz olarak yaratılıştaki veya diğer bir ifade ile doğuştaki mevcuttur. Onun için, -her din mensubu ailelerin çocuklarında olduğu gibi, Müslüman ailelerin çocuklarında da- günler, aylar, yıllar geçtikçe bedensel, zihinsel, ruhsal, heyecan vb. gelişimlerine paralel olarak dinî duygu ve düşünce de gelişir. Çünkü, Müslüman ailelerinde çocuk daha doğar doğmaz kulağına okunan “*ezan*” ve “*kamet*”le ona dinî telkinde bulunmaktadır. Ayrıca çocuk, anne, baba ve diğer yakınlarınca sevilip okşanırken söylenen dinî içerikli bir takım sözlerle, uyutulurken seslendirilen ninnilerle ona dinî telkin yapılmaya devam edilir. Çocuğun ağzından çıkacak ilk sözün “*Allah*” olması için kulağına yapılan fısıldamalar ise, onun dinî duygu ve düşünce bakımından erkenden gelişmesine ve bu duygunun ilk fırsatta su yüzüne çıkmasına vesile teşkil eder. Hıristiyanlarda ise “*vaftiz*” aynı maksatla yapılmaktadır.

Çocukların, yürüme ve konuşma gibi iki önemli yeteneği kazanıp, kendisini kanıtlamaya çalıştığı 2. yaş, onlar için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Peygamberimiz “*Her doğan fitrat üzere dir. ‘Konuşmaya başlayınca kadar’ bu hal üzere devam eder. Ondan sonra annesi babası onu Yahudi veya Hıristiyanlaştırır,*”⁴⁰¹ buyururken bu gerçeğe işaret etmektedir. Çocuğun konuşması her ne kadar birinci yaş civarında başlarsa da, anlamlı konuşma, söyleneni anlama, söylemek istediğini bir-iki kelime ile ifade edebilmesi ancak ikinci yaş civarında mümkün olmaktadır. Bundan dolayı, bazı araştırmacı ve eğitimciler aynı gerçeğe vurgu yaparak; ikinci yaşın, çocuk hayatında en önemli dönüm noktalarından biri ve aynı zamanda onlar için bir

⁴⁰¹ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, IV. 24.

“saadet (mutluluk) dönemi” olduğuna dikkat çekmektedirler.⁴⁰² Bu demektir ki çocuğun dil, davranış, duygu, heyecan vb. eğitimleri yanında dinî eğitim ve öğretimi de bu yaşta başlatılabilir, başlatılmaktadır da...

Sonraki yıllarda çocuklardaki gelişmeler çok yönlü olarak devam eder. Daha doğumdan başlayarak sürekli bir şekilde İlahî âleme doğru yükselme ve yücelme istidadı gösteren dinî duygu, 3. yaştan itibaren çocuklarda yavaş yavaş dinî nitelikli sözler söyleme, heyecanlarla, sevgi ve korkularla ilgilenme biçiminde dışa yansımaya başlar.⁴⁰³

3. ve 4. yaşlar, çocukların telkin almaya çok müsait olmaları bakımından, eğitim ve din eğitimi açısından son derecede önemli ve kritik bir dönemdir. Bu yaşlardaki çocuklar artık “sebebiyet prensibini” (causalité) ve sebep-sonuç ilişkisini anlayabilmekte ve kendisi ile başkalarını birbirlerinden ayırt edebilmektedirler.

4. yaş, çocukların hayallerinin güçlenmeye başladığı dönemdir. Onun için bu dönemde çocuklar bazen, gerçeklerle hayalleri birbirlerine karıştırırlar. Bundan dolayı, zaman zaman kafalarında kurup geliştirmeye çalıştıkları hayalleri çevrelerine “gerçekmiş” gibi anlatabilirler.⁴⁰⁴ Çocuğun söylediklerinin aslının olmadığını bilen veya öğrenen annesi, babası ve yakınları da onu “yalancılıkla” itham edebilirler.

Bu yıllarda, -hangi din mensubu aile çocuğu olursa olsun- bütün çocuklarda kendiliğinden dinî his de uyanıp, ortaya çıkmaktadır,⁴⁰⁵ ki bu his, çocuğun zihinsel ve ruhsal gelişimi ile paralellik gösterir.⁴⁰⁶ İşte bu aşamada, aile büyüklerinin çocuklarının kulakla-

⁴⁰² Bk. Bertrand Russel, *Terbiyeye Dair* (Çev. Hamit Dereli), Ankara, 1964, sh. 77; Ayrıca bk. Sandström, C. I., *Çocuk ve Gençlik Psikolojisi* (Çev. Refia Uğurel Şemin), İstanbul, 1982, sh. 21 vd.; Dalat, Ziya, *Çocuk ve Genç Ruh*, Ankara, 1955, II. baskı, sh. 63 vd.; Jersild, Arthur T., *Çocuk Psikolojisi* (Çev. Gülseren Günçe), Ankara, 1979, sh. 10 vd.; Sorenson, Herbert, *Eğitim Psikolojisi* (Çev. Gültekin Yazgan), İstanbul, 1975, 2. vd.; Pernoud, Laurence, *Çocuğumu Büyütüyorum* (Çev. Koray Denizyaran), İstanbul, 1975, II. baskı, sh. 319. vd.

⁴⁰³ Bk. Özeri, a.g.e. sh. 60; Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, C. I. Ankara, 1980, sh. 83; Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1970, sh. 6; Ay, Mehmet Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Timaş Yay. İstanbul, 2003, sh.27-37.

⁴⁰⁴ Dodson, Fitzhugh, *Çocuk Yaşken Eğilir*, (Çev. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul, 1976, sh. 95.

⁴⁰⁵ Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi* (Çev. Selehattin Odabaş), Ankara, 1958, sh. 136-137; Altıntaş, Hayrani, “Çocukluk Devresinde Ailede Din Duygusu”, Türkiye I. Din Eğitimi Semineri, Ankara, 1981, sh. 269. vd.

⁴⁰⁶ Yavuz, Kerim, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara, 1983, sh. 53.

rına fısıldadıkları dinî sözcük ve telkinlerle onlar ailelerinin dinlerine yönlendirilmiş olurlar.

b. 4-6 yaş grubu çocuklarında dinî duygu gelişimi ve Allah tasavvurları

4. yaş çocuklarında

Anketörlerce 4. yaş dönemindeki çocuklara yöneltilen; “*Sence Allah nasıldır?*” veya “*Allah’ı tanıyor musun? Allah hakkında neler biliyorsun?..*” şeklindeki sorulara kız çocukları şu şekilde cevaplar vermişlerdir:

“*Allah büyüktür, bulutlar kadar.*” “*Çok iyi, Allah bana cennette çikolata, cips, dondurma, sakız verecek.*”

Aynı yaş grubundaki erkek çocukların cevapları ise şöyledir:

“*Allah çok büyük!*” “*Biliyorum, Allah büyük, bizden çok büyük.*” “*Duydum, biliyorum, Allah’muş o.*” “*Bilmiyorum.*”

4. yaşındaki kız ve erkek çocukların cevaplarındaki ortak nokta; Allah’ı “*çok büyük*” olarak nitelendirmeleridir. Çünkü gelişimlerinin doğal sonucu olarak bu yaşlardan itibaren Allah hakkında merak edip sordukları soruya karşılık annesi, babası veya diğer büyükler O’nu; “*büyük*” veya “*çok büyük*” bir varlık olarak ifade etmektedirler. Çocukların da Allah’ı öyle düşünmeleri gayet doğaldır.

Kız çocuklarından birinin; “*Allah bana cennette çikolata, cips, dondurma, sakız verecek,*” şeklindeki cevabını, ailesince Allah’ın “*çocukları ödüllendiren bir varlık*” olarak anlatımından kaynaklandığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Çocuğa göre, Allah’ın vereceği hediyenin, kendisinin çok hoşlandığı çikolata, cips, dondurma vb. olarak ifade edilmesi ise yaşının gereğidir.

Kendisine Allah hakkında yöneltilen soruya bir erkek çocuğunun “*bilmiyorum*” şeklindeki verdiği cevabı ise; “O’nu kendine göre ifade edememek” şeklinde değerlendirmek mümkündür.

- 5. yaş çocuklarında

Bazı araştırmacılarca 4. ve 5. yaşlar, çocuklarda dinî ihtiyacın canlılık kazanmaya başladığı dönem kabul edilmiştir.⁴⁰⁷ Aynı zamanda bu yaşlar, çocukların Allah’la ilgili fikir yürütmeye ve giderek artan oranda sorular sormaya başladıkları dönemdir. Artık çocukların dinî düşüncelerinin merkezini “Allah” kavramı oluşturmaya başlamıştır. Bu yaşlardaki çocuklar henüz somut düşündüklerinden Allah’ı da somut varlık olarak algırlar. Onların düşüncelerinde Al-

⁴⁰⁷ Yavuz, a. g. e. sh. 41.

lah bazen; babalarından, dedelerinden veya görüp tanıdıkları bütün insanlardan çok daha büyük bir insan gibidir.⁴⁰⁸ Bazen de, gökyüzünde oturan “aksakallı bir dede”⁴⁰⁹ olarak tasarlanır⁴¹⁰ Hatta bazen gördükleri en uzun boylu ağaçtan veya minareden yahut yüksek dağlardan da büyüktür. Kısaca çocuklar, Allah’ı -yaşlarının gereği- hep somut bir varlık olarak düşünmektedirler. O’nun büyüklüğünü anlatırken de, -ifade etmeye çalıştığımız gibi- tanıdıkları ve bildikleri bazı insan veya diğer varlıkları ölçü almaktadırlar.

Ancak burada bir hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir: şayet ailede ve çevresinde çocuklara Allah; insanları ve çocukları seven, koruyan, esirgeyen, bağışlayan... vb. şekilde anlatılmış ise O’nu; sevimli, nûrânî ve güler yüzlü bir insan olarak tasavvur eder ve O’na yakın olmak isterler. Onun için çocuklara Allah inancı “sevgi” ile verilmelidir.

Buna karşılık Allah; cezalandıran, cehenneminde insanları yakan bir varlık olarak anlatılmış ise, bu takdirde de O’nu; öfkeli, asık suratlı, kızgın bir varlık -insan- olarak tasavvur ve tahayyül eder ve O’ndan korkarlar. Bundan dolayı çocuklar mümkün olduğunca Allah’tan uzak kalmaya çalışırlar.

Aslına bakılırsa; çocuklarda doğuştan Allah korkusu yoktur. Kendilerine Allah nasıl anlatılırsa, çocuklar O’na öyle inanır ve kabul ederler. Yani çocuklardaki Allah korkusu kendilerine anlatım biçiminden kaynaklanmaktadır. Şayet Allah hep “azap verici”, “cezalandırıcı, cehennemde bütün insanları ve çocukları yakan” bir varlık olarak tanıtılırsa, çocuklar daha küçük yaşlardan itibaren O’ndan korkarak kaçma ve başkalarına sığınma duygusunu geliştirirler.⁴¹¹ Bu şekilde yetiştirilmeye çalışılan çocukların korkudan kurtulmak ve rahata erebilmek için -kendilerince- “Allah’ın olmadığı yer(!)” aramaya koyuldukları eğitimcilerce yapılan tespitler arasındadır.”⁴¹²

Bizim bu araştırmamızda çocuklardan Allah’tan korkanlara pek rastlanmamıştır. Bu durum; “araştırmada, Allah’ın hep sevgi ile anlatıldığı aile çocuklarına denk gelindiği” şeklinde yorumlanabilece-

⁴⁰⁸ Bovet, *a. g. e.* sh. 99.

⁴⁰⁹ Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Ankara, 1980, III. Baskı, sh. 10; ayrıca bk. Armaner, Neda, *a. g. e.* sh. 84.; Bilgin, *a. g. m.* sh. 13-14.

⁴¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Ay, , *a.g.e.* İstanbul, 2003; Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, T. Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1990, sh. 70-74.

⁴¹¹ Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, T. Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2003, sh. 60.

⁴¹² Bk. Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler*, İstanbul, 1982, sh. 241; ayrıca bk. aynı yazar; *Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara, 1985, sh. 108-109.

ği gibi; “Allah, artık ailelerimizde çocuklara öncelikle sevgi duygusu öne çıkarılarak anlatılmaya özen gösterilmektedir” şeklinde de yorumlamak mümkündür. Çünkü çocukların cevaplarından da açıkça anlaşılacağı gibi, onların düşünceleri arasında genellikle; “Allah’ın büyüklüğü, güzelliği, iyiliği, kendilerini (çocukları) sevindirecek bir şeyleri olan varlık” nitelendirmeleri ve “Allah’ı büyüklerinden duyduğu şekilde bilme ve kabul etme anlayışı” öne çıkmaktadır. İşte bu yaş grubundaki kız çocuklarının Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları:

“Allah çok büyüktür, dünyadan daha büyüktür. Her tarafı örtülüdür.” “Hiçbir şeye benzemiyordur.” “İyidir, farklıdır.” “O’nun da bir düşüncesi vardır, çocukları sevindirmek için bir şeyleri vardır.” “Güzel, yıldıza, ay dedeye benzer.” “Biliyorum ama nasıl olduğunu bilmiyorum.” “(Ellerini açıp göstererek) “Büyük olduğunu biliyorum..” “Evet biliyorum, annem söylemişti.” “Duymadım, bilmiyorum hiç.”

Erkek çocuklarının düşünceleri ise şöyledir:

“Allah büyüktür, kocaman.” “Biliyorum ama nasıl olduğunu bilmiyorum. Hiçbir şey söylemediler hakkında.” “Duydum, biliyorum. Yağmur yağıyor ya havada, öyle biliyorum.” “Duydum, annem söyledi, babam söyledi.”

Çocuklardan kimilerinin “Allah’ı hiçbir şeye benzemeyen bir varlık” olarak nitelendirmesine karşılık kimilerinin “yıldıza, ay dedeye, yağın yağmura benzeterek” somut bir varlık gibi tasavvur etmeleri ve hatta birtakım isteklerde bulunmaları yaşlarının gereği olduğu kadar ailelerinde kendilerine Allah’ın anlatım biçimi ile de izah edilebilir.

Bu şekilde düşünmeleri her neden kaynaklanırsa kaynaklansın, çocukları Allah ile korkutacak veya O’ndan “sakındırarak” tepki gösterilmemelidir. Çünkü böylesine düşünce ve tasavvurları, somut düşünmelerinin doğal sonucudur. Üstelik bu durum çocukların gelişmesine engel olamayacağı gibi, aksine somuttan soyut düşünmeye geçebilmeleri için bir basamak teşkil etmektedir. Kuşkusuz duygu, düşünce ve zihni gelişimlerine paralel olarak, Allah tasavvuru da zamanla değişecek ve gelişecektir.⁴¹³

Çocuklardan bazılarının “Allah’ı bildiklerini ama nasıl olduğunu bilemediklerini” buna karşılık başka bazılarının da; “Allah hakkında kendilerine hiçbir şey söylenmediği” ve dolayısıyla “Nasıl bir varlık olduğunu bilemedikleri” anlamına gelen ifade kullanmaları ise; bir taraftan bu yaşta doğal davrandıkları ve düşüncelerini herhangi bir çekinme duygusuna kapılmadan olduğu gibi ifade ettikleri anlamına gelebileceği gibi, diğer taraftan da ailelerinin bu konuda kendilerini yeterince bilgilendirmediği anlamına gelebilir.

⁴¹³ Öcal, a.g.e. sh. 50-51.

- 6. yaş çocuklarında

6. yaş grubu çocuklarında da Allah'ı bir insana veya herhangi bir varlığa benzeterek somut olarak düşünme ve o şekilde tasavvur etme anlayışı devam etmektedir. Ancak bu durum geçicidir. Çünkü çocuklar, bu yaşlardan itibaren kafalarında tasavvur ettikleri Allah'ı zamanla insanlardan ayırt etmeye başlayacaklardır. Meselâ; Allah'ın güç ve kudretinden bahsedilince, babalarının güç ve kudretini ölçü alan, O'nu babaları kadar güçlü ve kuvvetli varlık olarak tasarlayan çocuklar, zamanla babalarının aciz bir varlık olduğunu ve her şeye gücünün yetmediğini idrak edeceklerdir. Böylece onlar, Allah'ın insanlardan daha farklı ve üstün bir varlık olduğunu anlayacaklardır. Allah'ın her şeye kadir olduğunu kavrayacaklar ve kendilerini her tür kötülükten koruyacak güce sahip bir varlık olarak benimseyeceklerdir. "O'nu, görülmeyen, resmi çizilemeyen ve her yerde olan bir varlık olarak anlayıp,"⁴¹⁴ öyle inanacaklardır.

Öyle ise, bu yaş dönemlerindeki çocukların, Allah'ı bir insan veya herhangi büyük bir varlık gibi düşünme ve tasavvurlarından dolayı sakındırılmasına gerek yoktur. Esasen onları başka türlü düşündürmek mümkün değildir.

Araştırmamızla, 6. yaş dönemindeki çocukların Allah'ı tasavvurları şu şekilde tespit edilmiştir. Kızlar;

"Allah çok büyük, beyaz sakallı, beyaz elbisesi ve beyaz şapkası var." *"Yaşlı, saygılı biri."* *"Çok büyüktür. Allah büyüktür."* *"Allah yuvarlaktır, beyaz renklidir."* *"Duydum, biliyorum ama nasıl olduğunu bilmiyorum."* *"Duydum, Rabbimiz değil mi? Peygamberimizi duyduğum. Allah'ın büyük olduğunu duyduğum. Bir de Allah'ımızın güçlü olduğunu duyduğum,"* şeklinde düşüncelerini ortaya koyarken, erkekler:

"Allah'ı dışarıda, yukarı bakarken gördüm, gökte büs-büyüktür." *"Belki bize benzerlikleri vardır, belki değişiktir, dünyadan büyüktür."* *"Büyüktür, O'nun çok ismi var, görünmez."* *"Peygamberimizle aynıdır. Benim bildiğime göre saçları beyaz, gözleri yeşildir. Allah biz gibi değildir, teni biz gibi değildir, yeşildir."* *"İyidir, kötülük yapmaz bize."* *"Duymadım, bilmiyorum."* *"Evet duyduğum, biliyorum. Allah'a küfretmemek ve Allah'a kötü davranmamak gerekir. Biz O'nu görmüyoruz, O bizi görüyor. Böyle biliyorum O'nu."* *"Duyduğum, biliyorum ama nasıl olduğunu bilmiyorum,"* şeklince cevaplar vermişlerdir.

Görüldüğü gibi 6. yaş çocukları Allah'ı genellikle *"bir insana benzeterek"* veya *"çok büyük, beyaz saçlı ve beyaz sakallı, beyaz elbiseli, gözleri yeşil, yaşlı, iyi ve kötülük yapmayan, bizim kendisini göremediğimiz ama bizi gören, saygılı, güçlü bir insan"* olarak tasavvur etmektedir.

⁴¹⁴ Vergot, A. "Çocukta Din", (Çev. Erdoğan Fırat), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı XXII. Ankara, 1978 sh. 318-329.

ler. Dikkat edilirse çocukların bu yaşlardaki Allah tasavvurları arasında saflığın, temizliğin ifadesi olan beyaz renk hâkimdir. Kendilerine Allah hakkında aileleri tarafından genellikle iyi ve olumlu şeyler anlatılmış olmalı ki, onlar da O'nu “*iyi ve kötülük yapmayan*” bir varlık olarak nitelemektedirler.

2. İlköğretim Çağı (7-10 yaş) Çocuklarının Dinî Duygu Gelişimi ve Allah Tasavvurları

- 7. yaş çocuklarında

6. yaşını doldurarak son çocukluk çağının başı olan 7. yaşa gelmiş ve ilköğretime başlamış çocuklarda artık “beş duyu” dediğimiz görme, işitme, dokunma, tat ve koku alma duyularının gelişimleri tamamlanmış olmaktadır.⁴¹⁵ Bir başka ifade ile çocuklar, okuma ve öğrenme için gerekli olan beş duyuyu ve ayrıca bedensel, zihinsel, sosyal, ruhsal, dinî, psiko-motor...vb. gelişimlerini yeterince tamamlamışlardır. Artık kendilerine verilecek dinî ve dünyevî birtakım bilgileri almaya ve öğrenerek benimsemeye hazır vaziyettedirler. Peygamber Efendimizin, çocuklara namaz öğretimine 7. yaştan itibaren başlanmasını⁴¹⁶ tavsiye etmesi de bundan dolayıdır.

İmam Gazâlî (Öl. 1111.), “7 yaşındaki çocuğun, temyîz yani ayırt etme gücünün gelişmiş olduğunu ve artık duyulan objeler (mahsûsât) dışındaki şeyleri kavrayacak duruma geldiğini” ifade eder.⁴¹⁷ Gerçekten de, 7. yaşa gelmiş çocuklar, birtakım kişisel farklılıklar göstermekle beraber varlıkları rahatlıkla birbirlerinden ayırt edebilirler. Artık onlar iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etme duyu ve yeteneğine de sahip olmuşlardır.

Bu yaşlardaki çocuklar güçlük çekmeden ve rahatlıkla konuşabilirler. Birtakım hükümler verebilirler veya verilen hükümlerden sonuçlar çıkarabilirler. Zihinsel fonksiyonları oldukça gelişmiş ve işlerlik kazanmıştır. Somuttan soyuta ve sürekli “entelektüel realizme” doğru bir açılım içerisindedirler.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Bk. Başaran, İ. Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Yargıçoğlu Matbaası, 4. baskı, Ankara, 1974, IV. Baskı, sh. 73-76; Pars, Vedide Baha ve arkadaşları, *Eğitim Psikolojisi*, İstanbul, 1971, XVII. Baskı, sh.48 vd.; Mart, Ömer, *Eğitim Psikolojisi*, İstanbul, 1954, sh. 67; Özyılmaz, Ömer, *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslâmî Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, Pınar Yay. İstanbul, 2003, sh.123 vd.

⁴¹⁶ Tirmizî, *Ebvâbü's-Salât*, 299; Ebû Dâvût, *Salât*, 26.

⁴¹⁷ Gazâlî, *Dalâletten Hidâyete*, (Çev. A. Subhi Furat), İstanbul, ts. sh.77.

⁴¹⁸ Bk. Yavuz, *a. g. e.* sh. 3.; Sandström, *a. g. e.* sh. 48.; Jacquin, Guy, *Çocuk Psikolojisinin Ana Çizgileri*, (Çev. Mehmet Toprak), II. baskı, İstanbul, 1976, sh. 101.

7. yaşa gelmiş çocukların diğer konularda olduğu gibi, artık dinî konularda da yeni bilgiler öğrenebileceklerini veya ilk çocukluk dönemlerinde edindikleri bilgileri daha ileri seviyede geliştirebileceklerini söyleyebiliriz. Her ne kadar çocukların, soyut kavramların geliştirilmesine yardımcı olan faktörlerden kas ve sinir sistemindeki gelişmeler daha uzun süre devam edecek ise de,⁴¹⁹ 7 yaşından itibaren çocuklardaki Allah düşüncesi ve tasavvuru bir hayli gelişmiş olmaktadır.

Bu yaştan itibaren çocuklar, -aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi- Allah'ın nasıl bir varlık olduğunu kendilerine göre kısa fakat önceki yaş dönemlerine göre daha net ifadelerle izah edebilme başarısını göstermektedirler. Bazı araştırmacıların tespitlerine göre çocuklar artık; Allah'ın, hem kendisinin, hem yakınlarının ve hem de varlıkların yaratıcısı olduğunu ifade edebilmektedirler.⁴²⁰ Aynı zamanda onlar, Allah'ın "her yerde olduğunu", "yaptıkları her şeyi gördüğünü" ve "kendileri ile ilgilendiğini" de düşünebilmektedirler. Bundan dolayı bazı araştırmacılar; 7. yaştan 10. yaşa kadarki dönemi çocukta ahlâkın istikrarlı bir hal almasına yardım edecek olan çok derin bir dinî gelişmenin meydana geldiği yıllar olarak kabul etmektedirler.⁴²¹

Bizim tespitlerimiz arasında da benzer ifadeler yer almaktadır. İşte 7. yaştaki kız çocuklarının Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları:

"Allah, beyaz sakallı, saçları da beyazdır." "Allah iyidir, ay gibidir, turuncu hilâl gibidir, gözü bir tanedir." "Allah iyidir, iyi davranır, Allah'ı gördüm ben, insan değildir." "Allah nürdür." "Uzun sakallı çok büyük kocaman birisidir." "Biliyorum Allah'ı, güzel duydum. Allah deyince melekler geliyor aklıma. "Allah'ı bilmiyorum ama dua ediyorum. "Evet, çok zor bir soru, Allah cennettir. Bu dünyayı yönetir. Bizi yaratır. Allah çok iyidir."

Erkek çocuklarının cevapları ise:

"Allah iyi, büyük, güzel, kimseye benzemez, insanları görür." "İyi şeyler yapar, insanların bazı istediklerini yapar." "Allah kar gibi bembeyaz, çok temiz bir kimsedir." "Çok uzun boyludur, başı göğe değer." "Tanıyorum. Allah herkesten güçlüdür. Bir adım attığı zaman her yere ulaşır. Terbiyesizleri sevmez. Annelerin çocuklara namaz ve dua öğretmesi gerekir. "Allah'ı biliyorum. Duymadım ama biliyorum. Nasıl olduğunu bilmiyorum ama dua ediyorum. "Duydum, biliyorum. Küçükken annem-babam bana Allah'ı öğretmiş. Küçükken bana "Allah Allah" diye öğretmiş."

⁴¹⁹ Erdem, Selman, *Psikoloji*, İstanbul, 1972, sh. 119.

⁴²⁰ Bk. Yavuz, a. g. e. sh. 169 vd.

⁴²¹ Jacquin, a. g. e. sh. 88.

Görüldüğü gibi bu yaş döneminde kızlarla erkeklerin düşünce ve tasavvurlarında önemli bir farklılık yoktur. Onların somut düşünce dönemleri devam ettiği için Allah'ı da somut bir varlık olarak (insan gibi) algılamaya devam etmektedirler. Kendi ifadelerinden de açıkça anlaşılmaktadır ki onlardan bazılarının Allah'ı; *“beyaz sakallı ve kocaman” “başı göğe degecek kadar uzun boylu”, “herkesten güçlü” “iyi olduğu ve iyi davrandığı...vb.”* şeklindeki ifadeleriyle tasvir ve tasavvur etmelerine karşılık diğer bazıları; *“ay gibi, turuncu hilâl gibi”* olduğunu ifade etmekte, hatta kendisinin *“Allah'ı gördüğünü ama insan olmadığını” “kimseye benzemediğini”* söylemektedirler. Diğer bazıları ise; *“Allah deyince aklına meleklerin geldiğini”, “Allah'ın bir nür olduğunu”* veya *“kar gibi bembeyaz ve çok temiz,”* ve *“cennette olduğunu,” “Ona dua ettiklerini”* ve *“terbiyesizleri sevmediğini”* ifade etmektedirler.

Bütün bunlar gösteriyor ki, kendilerine soru yönelttiğimiz 7. yaş grubundaki çocukların düşünce ve tasavvurlarındaki Allah saf, temiz, arı ve durudur. Allah'ın varlığı fikri çocukların hafızalarında yer etmiş vaziyettedir. Aileleri tarafından kendilerine Allah hakkında korkutucu veya sakındırıcı bilgiler ve duygular aşılammış olmalı ki, O'ndan korku veya nefreti andıran ifadelerle bahsetmemektedirler. Tam tersine ağırlıklı olarak O'nun; *“iyiliğini”, “güzelliğini”* öne çıkarmaktadırlar.

- 8. yaş çocuklarında

8. yaşa gelmiş olan çocuklar, yavaş yavaş “bütünden parçaya” doğru anlama ve kavrama yolunda gelişmeler gösterirler. Çünkü, ilk çocukluk yıllarından itibaren dinledikleri masallarla, hikâyelerle hayâl âlemleri epeyce gelişmiştir. Toplumdan duyarak öğrendikleri batıl inançlara ve mutlu tesadüflere inanmak da bu dönem çocuklarının belirgin özelliklerindedir. Bununla birlikte artık istikrar kazanmaya başlayan ahlâkî duygular dinî duyguların gelişmesine yardımcı olur.

Dinî duygu, istek ve inanç bakımından 8-9 yaşlarına ulaşmış kız-erkek çocuklar arasındaki duruma bakıldığında; bu dönemdeki kızların Allah'ı arayışları ve O'na sığınma arzuları erkeklere oranla daha içten ve canlı olabilmektedir. Ayrıca kızların, Allah'a inanma ihtiyacı bakımından içten gelen bir arayış ve derinliğe doğru açılan bir duygusallıkla daha istekli oldukları söylenebilir.

Aslında kız-erkek bütün çocuklar için Allah yabancı bir varlık değildir.⁴²² Onlar, Allah'a inanmakta, O'na karşı sevgi duymakta ve O'na yakın olmak arzusu taşımaktadırlar. Bundan dolayı günlük hayatta

⁴²² Bilgin, Beyza-Bilhan, Saffet, *Din ve Ahlâk Bilgisi Öğretimi -Özel Öğretim Metotları-* Ankara, 1987, sh. 19.

lazım olacak dinî terimleri ve ibadetlerde okunan sûre ve duâları ezberlemek, öğrenmek isterler. Aksine bir engelleme ve şartlandırma olmadığı takdirde, hepsi de ibadetleri ifa etmek arzusunu taşırlar. İmkan ve fırsat tanındığında ise, severek ve isteyerek oruç tutarlar, namaz kılarlar, duâ ederler. Ancak bazı çocuklar namaz kılıp, oruç tutmak istedikleri halde, gerekli sûre ve duâları -ailede ve okulda öğretilmediği için- bilemediklerinden dolayı bu arzularını gerçekleştiremedikleri ve bundan üzüntü duydukları yapılan araştırmalarımızla ve yüz yüze yaptığımız görüşmelerimizle tespit edilmiştir.

Tespitlerimize göre, bu dönem çocuklarının Allah hakkındaki tasavvurlarında dikkat çeken hususlardan biri de; artık onların Allah'ı bir insana benzetmekten yavaş yavaş uzaklaşmaya başladıkları gerçeğini ortaya koymaktadır. İşte 8. yaş grubundaki kız çocuklarının "Sence Allah nasıldır?" sorusuna verdikleri cevaplar:

"Ben Allah'ı görmedim ki..." "Biz Allah'ın nasıl olduğunu bilemeyiz." "Elleri, gözleri, ayakları yoktur." "İnsanları yaratan, kötü insanları cehennemde yakan, iyi insanları cennete koyan kişidir." "Çok büyük, her tarafa uzanabilen sihirli biri." "Erkek değil, kız değil, insana benzemez." "Allah çok güzel ve çok iyi birisidir, bize her zaman yardım eder." "Allah çok güçlüdür ama bizim gibi insandır da..." "Allah'ı biliyorum, ama nasıl olduğunu bilmiyorum, şeklini bilmiyorum." "Çok merhametli, iyiliği hemen kabul eden, kötülüğü bekleyen (hemen cezalandırmayan) ve her şeyi yaratandır." "Allah'ı biliyorum. İyi kalpli ve zor durumdaki insanlara yardım eder."

Aynı yaş grubundaki erkeklerin cevapları:

"Allah bizi görür, biz Allah'ı göremeyiz." "Büyüktür, kalbi çok iyidir, hiçbir şeye benzemez." "İyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük yapar. Beyaz renk gölgemize benzer. Dürüst, doğru insanlara akıl verir." "Uyurken bazen Allah rüyama giriyor, beni bıçaklayıp öldürmek isteyenlere karşı koruyor, uçarak geliyor. Bizim gibi ama bacakları yok, sadece kafası görünüyor, üzerinde siyah bir giysi var." "Allah çok iyi kalplidir, bizi hep korur, gözetir." "Allah hiç görünmeyen gizli ama her şeyi gören biridir." "Allah'ı biliyorum ama nasıl olduğunu bilmiyorum. O'nu göremiyoruz." "Allah çok iyi bir insandır. Herkese çok iyi davranır. Herkese yardımcı olur." "Allah'ı biliyorum, O yediren, içirendir. Her şeyi yaratmış ve Allah bize can vermiştir."

Çocukların Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurlarını naklettikten sonra şunu söyleyebiliriz: Bu yaş grubunda artık Allah fikri ve düşüncesi onların hâfizalarında iyice yer etmiştir. Kimileri henüz Allah'ı -tam ve net olmamakla birlikte insan gibi- somut bir varlık olarak düşünmeye ve tasavvur etmeye devam etse de, bazıları yavaş yavaş O'nu; "görülemeyen fakat bizi gören, nasıl olduğu bilinmeyen, elleri, gözleri, ayakları olmayan, çok büyük ve her tarafa uzanabilen,

erkek değil, kız değil yani cinsiyeti olan insana benzemeyen, çok iyi ve güçlü, insanlara yardım eden ve koruyan, çok merhametli ve iyi kalpli, her şeyi yaratan, bizleri yediren, içiren..." bir varlık olarak tasavvur etmektedirler.

- 9. yaş çocuklarında

Çocuklar, içten sevip inandıkları Allah'a yakın olmak arzusunu taşırlar. Bu maksatla O'na duâ ve ibâdet etme, Kuran-ı Kerîm okumayı öğrenme isteği duyarlar. Bunu yaptıkları takdirde, Allah'ın kendilerini daha çok seveceğine ve isteklerini yerine getireceğine inanırlar. Maddi birtakım isteklerinin yerine getirilmesi için de olsa,⁴²³ çocukların yapacakları bazı biçimsel ve taklide dayalı ibadetler ve duâlar, zamanla gerçek dinî duygunun ve arzunun uyanmasına ve gelişmesine olumlu katkıda bulunur. Bu şekilde başlayan ibadet ve duâlar zamanla bilinçli hale gelir.

Araştırmamızla yaptığımız tespitlere göre 9. yaş grubu kız çocuklarının Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları şöyledir:

"Allah her şeyi yaratan, sevap işleyenleri cennete koyan, günah işleyenleri cehenneme koyan görünmez biridir." "Allah çok güzel, ak yüzlü biridir." "Allah iyi insanlara benziyordur." "Büyüktür, bembeyaz, hiç kimseye benzemez." "Allah'ın nasıl olduğunu tarif edemem, çünkü O'nu kimse görmedi." "Bize ve diğer canlılara gözükmez." "Benim bildiğim güzel sözlü, kötü yalanlar söylemeyen biridir." "Allah'ımız çok büyüktür, çok güzeldir, kimse göremez, insana benzemez, cinsiyeti yoktur." "Allah merhamet dileyeni affeden birisidir." "Her şeyi yaratan, çok büyük ve nimet veren birisidir." "Bilmiyorum, görmediğim için bilmiyorum. O çok uzaktadır." "Evet biliyorum, yarattığı şeylerden biliyorum." "O'nu tanıyorum, Rabbimizdir. O olmasaydı biz olmazdık. Allah'ın çok hoşgörülü olduğunu biliyorum."

Aynı yaş grubu erkeklerin cevapları ise şöyledir:

"Allah'ın nasıl olduğunu hiç kimse bilemez. Biz Allah'ı görmediğimiz için nasıl olduğunu bilemeyiz." "Allah büyüktür, güzeldir, hiç kimseye benzemez." "İyi birisidir, kötülere sevmeyen cehenneme yollar, iyileri sever cennete gönderir." "İyi kalplidir, büyüktür, dileklerimizizi gerçekleştirir." "Her şeyden, binalardan büyük, insana benzer." "Çok büyüktür, beyaz buluttur da görünmez." "Bilinmez." "Ben uyurken görüyorum ama aklımda kalmıyor." "Herkesten büyük, istediği şeyi yapabilir, dünya gibi yuvarlaktır, mavidir." "Hiç şekli yoktur, Allah

⁴²³ Bu konuda bazı dua örnekleri için bk. Selçuk, Mualla, a.g.e. sh. 74-76; Eric Marshall-Stuart Hamble, *Çocuklardan Tanrı'ya Mektuplar* (Türkçesi; Işıtan Gündüz), Sarmal Yay. İstanbul, 1992; Pehlivan, Emine Zehra, *4-10 Yaş Arası Çocukların Allah'tan İstekleri*, (U.Ü.İlahiyat Fakültesi Bitirme Ödevi), Bursa, 2004.

birdir, eşi ve benzeri yoktur.” “Allah görünmez.” “Bir insana benzer, çok iyidir.” “Allah bilinmez. O, iyileri ödüllendirir, kötülerini cezalandırır.” “Allah’ın nasıl olduğunu düşünmek günahdır, annem söyledi.” “Allah’ı bilmiyorum, nasıl olduğunu bilmiyorum.” “Allah bizi yarattı. Allah hepimizden güçlüdür. Allah bizi topraktan, şeytanları ateşten, melekleri ise nurdan yaratmıştır.” “Yarattığı şeylerden tanırım. Fakirleri görünce bize verdiği nimetleri hatırlarım.”

Gerek kızların ve gerekse erkeklerin cevaplarına dikkat edilirse, -bir-iki istisnası hariç- 9. yaşa gelmiş çocuklar arasında önceki yaş dönemlerinde olduğu gibi Allah’ı bir insana veya maddi / somut bir varlığa benzeten pek kalmamıştır. Yani bir başka ifade ile bu yaş grubuna gelen Müslüman çocuklarında ruhsal ve dinî duygu ve düşünce bakımından gelişmişlik seviyesi çocuktan çocuğa farklılık arz etse de, artık Allah’ı somut veya cismanî bir varlık olarak değil, soyut yani gözle görülemeyen bir varlık olarak düşünme ve kabul etme dönemine geçiş yaptıkları söylenebilir. Bunun doğal sonucu olarak, Allah’ın, önceki tasavvurlarından farklı olduğunu anlayabilmektedirler. Hâlbuki özellikle Batılı eğitimcilerce Hıristiyanlık inancına sahip olan aile çocukları üzerinde yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar -ki onlardan bir kısmı bu araştırmada kaynak olarak kullanılmıştır- Müslüman çocuklarından farklıdır. Onlarda gözle görülemeyen varlıkları kabul etme ve olduğu gibi tanımlamaya çalışma, bir başka deyimle somuttan soyut düşünceye geçiş yaşı olarak 11 ila 12 ve hatta 13. yaş gösterilmektedir. Genellikle Batılıların araştırma ve tespitlerinden hareketle Türkiye’de yapılan bazı yayınlarda da somuttan soyuta geçiş için aynı yaş dönemine atıfta bulunmaktadır.⁴²⁴

Peki bu fark nereden kaynaklanmaktadır? Müslüman çocukları daha 9. yaşlarında iken Allah’ı “görülemeyen” ve soyut bir varlık olarak kabul etme aşamasına gelirken, neden Hıristiyan veya diğer bazı din mensubu insanların çocukları bu basamağa ancak 11-12. yaşlarında ulaşabilmektedirler?.. Kanaatimizce bunun sebebi şudur:

Müslüman aileler, çocuklarına inandıkları yüce varlık olan Allah’ı tanıtmaya, kavratmaya çalışıp, bu konuda bilgilendirme yaparken, “*bu Allah’tır (Tanrı’dır)*” diye onların önlerine elle tutulur, gözle görülür herhangi bir varlığı koymamaktadırlar. Halk arasındaki geleneksel anlatım biçimine göre onlara Allah şöyle anlatılmaktadır:

“Allah, ne yerededir, ne gökte, ne sağdadır, ne solda, nereden anarsan oradadır. Allah, hava gibi her yerde mevcuttur ama görülmez. Havayı teneffüs ederiz ama göremeyiz. Allah’ı da göremeyiz fakat biz O’nu kalbimizde hissederiz... vb.”

⁴²⁴ Bk. Başaran, *a.g.e.* sh. 91. Selçuk, *a.g.e.* sh. 35.

İslâmî / dinî öğretilerde ise, Allah'ın bize kendisini İhlâs Sûresindeki veya Âyete'l-Kürsî olarak bilinen âyetlerdeki tanıtımına uygun olarak anlatımı yapılmaya çalışılır. Yani; *Allah birdir. O ihtiyaçtan beri / uzaktır. O'nun herhangi bir şeye ihtiyacı yoktur. O herhangi birinden doğmamıştır ve kendisi de herhangi birini veya varlığı doğurmamıştır. O'nun eşi, benzeri, dengi yoktur...* vb.⁴²⁵

Görüldüğü gibi, gerek geleneksel öğretilerde ve gerekse İslâmî / dinî öğretilerde çocukların karşısına somut bir varlık konularak; *"Bu Allah'tır!.."* denilmemektedir.

Peki çocuklar bu anlatım biçimlerinden Allah'ı olduğu gibi veya soyut bir varlık olarak algılayıp kavrayabilmekte midirler? Elbette ki küçük yaşlardaki çocukların bunu anlaması veya kavraması mümkün değildir. Ancak bu tür ifade ve tanımlamaları duya duya zamanla Allah'ın varlığını ama görünmezliğini kabul edip, benimseyebilmektedirler. Onların, Allah'ın görülmeyen varlığını kabul etmelerinde, havanın görünmezliği benzetmesinde olduğu gibi, meselâ; aklın görünmezliği, çaydaki şekerin, sütteki yağın...vb.nin görünmezliği gibi başka bazı benzetmelerle ilişkilendirilmesi de önemli rol oynamaktadır. İşte bu ve benzeri açıklamalarla Müslüman çocukları 9 yaşlarına geldiklerinde Allah'ın mevcudiyeti konusunda daha sağlıklı ve aslına uygun bir fikir ve inanç sahibi olabilmektedirler.

Hristiyan veya Budizm gibi diğer bazı din mensubu insanların çocuklarına yaptıkları "Tanrı" öğretisi ise, Müslümanlardan farklıdır. Söz konusu din mensupları çocuklarını kiliseye veya mabetlerine götürdüklerinde karşısına, ağaçtan, taştan, mumdan veya çeşitli madenlerden insan eliyle yapılmış bir cismi -çarmıha gerilmiş İsa veya oturur vaziyetteki Buda heykelini- koymakta ve onu "tanrı" olarak takdim etmektedirler. Üstelik Hristiyanlar kilisede çocuklarına "tanrı" diye takdim ettikleri çarmıha gerilmiş vaziyetteki heykeli "Allah'ın oğlu(!)" olarak da nitelendirmektedirler. Bundan dolayı, her kiliseye veya mabede gidişinde karşısında tanrı olarak somut bir varlığı gören çocuklar, "tanrı olarak" gözle görülemeyen (soyut) bir varlık arayışına girme ihtiyacı hissetmemektedir. Öyle ki, son çocukluk döneminin sonuna kadar -başka bazı şeyleri cisimden soyutlayarak düşünmeye çalışsa bile- Tanrının görünmezliğini düşünmeye veya O'nu öyle tasavvur etmeye ihtiyaç hissetmemektedir. Bu duruma dikkat çeken Fransız eğitimcisi Jean-Jacques Rousseau "Emile" adlı kitabının kahramanı olan çocuğun (Emile'in) 15. yaş dönemindeki gelişiminden bahsederken şöyle demektedir:

"Benim Emile'imın ancak tabii ve fiziki konularda bilgisi vardır. O, tarihin, metafizik ve ahlâkiyatın ismini bile bilmez. İnsanların eşya

⁴²⁵ Bk. İhlâs Sûresi, 112/1-4.

ile olan esas/maddi ilişkilerini tanır. Fakat insandan insana olan manevi münasebetlerinden hiçbir şey bilmez. Fikirlerini genelleştirmesini, soyut olan şeylerle uğraşmasını az bilir. Bazı cisimlerdeki ortak vasıfları / özellikleri görür fakat bu vasıflar üzerinde muhakeme yürütmez.”⁴²⁶

Rousseau kitabının bir başka yerinde ise, -kiliselerdeki İsa heykellerinin çocuklara “Tanrı” veya “Allah’ın oğlu(!)” olarak takdim edilmesinin yanlışlığına dikkat çekerek- şu ifadeleri kullanmaktadır: “En büyük kötülük çocukların dimağlarına kazılan çirkin ve biçimsiz tanrı timsallerinin bütün hayatlarında, inançlarında etkili olmasında ve büyüdüklerinde çocuk iken tanıdıkları tanrıdan başkasını tanımak istememelerinde görülür.”⁴²⁷

Gerçekten de, kiliselerdeki İsa heykellerinin daha küçük yaşlarda çocukların hafızasına “tanrı” olarak yerleştirilmesi neticesinde onlar, son çocukluk döneminin sonuna kadar, inanılması lazım gelen varlığın, görülemeyen soyut bir varlık olması gerektiği hususunda bir düşünceye yönelememektedir. Belki onlar böyle bir ihtiyaç da hissetmemektedirler. İşte bu durum, Hıristiyan çocuklarında erken yaşlardan itibaren somut düşünceden soyuta geçişe engel olan faktörlerden biridir diyebiliriz.

-10. yaş çocuklarında

9. yaş çocuklarının gösterdiği gelişim basamaklarından hareketle 10. yaş çocuklarının artık yeterince soyut düşünme aşamasına geldiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Allah tasavvurları bir evvelki yaş grubuna göre daha netleşmiş olmalıdır. Bu yaş grubundaki çocukların Allah hakkındaki görüş ve tasavvurlarına bir göz attığımızda kızlarda şöyle bir durumla karşılaşmaktayız:

“Allah çok büyük ve çok iyidir.” “Allah’ı görmediğim için bilemiyorum.” “Allah bir kuldur bizi yaratan O’dur. Allah görünmeyen bir kuldur.” “Allah’ın ağız, burnu, gözü, kulağı, yüzü yoktur. Allah iyiliği, doğruluğu ve kullarını seven bir yaratıcıdır.” “Allah büyüktür, insanları yaratandır, yaşlı birilerine benzer.” “Allah asla insan gibi değildir, kimseye benzemez. Ama kesinlikle âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah çok büyük, çok merhametli, çok güzel biridir.” “Allah, yarattıklarının hiçbirine benzemez.” “Allah, insanlara kitap ve peygamber gönderen bir büyüktür.” “Biliyorum, Allah iyi birisidir.” “Allah kalbimizde. Allah bizim okula gelmedi. Biz O’nunla tanışmadık, okulda bunları görmedik.” “Allah doğmamıştır. Allah’ın çocuğu yoktur. Allah “baba” değildir.

⁴²⁶ Rousseau, J.J. *Emile ou de l’éducation*, GF Flammarion, Paris 1966, p. 270.

⁴²⁷ Rousseau, *a.g.e.* p. 338.

Allah'ın annesi ve babası yoktur. Allah her şeyi bilir, Allah'tan başka kimse bilmez."

Buna karşılık erkek çocuklarının görüşleri ise şöyledir:

"Allah iyidir, kullarını seven birisidir, yuvarlak, ay gibi bir şeydir." "Ruh gibi bir şey, biz O'na inanır güveniriz." "Kimse bilmiyor ki, kimse görmedi ki..." "Allah hiçbir canlıya benzemez, Allah'tan daha büyük kimse yoktur, herkesi yaratmıştır." "Nûrânî yapıda, bambaşka bir şeydir." "Bu konuda konuşmak doğru olmayabilir. Ama bence Allah çok güzel ve çok bağışlayan, herkesi affeden birisidir." "Biliyorum, ölene kadar görülmediğini biliyorum." "Biliyorum. Allah, yaratan, bizlerin iyiliğini düşünen, görmediğimiz, duymadığımız büyük biri. Hiç kimseye benzemez."

Verdikleri cevaplardan da anlaşılacağı gibi; kız olsun erkek olsun bütün çocuklar Allah'ı: *"Çok büyük, çok iyi ve çok merhametli, göremedikleri veya görülemeyen, ağzı, burnu, gözü, kulağı, yüzü olmayan ve asla insan olmayan ve kimseye benzemeyen, kullarını seven, kalbimizde yer eden, doğmamış ve çocuğu olmayan ve "baba" olmayan, annesi babası da olmayan, nûrânî yapıda, ruh gibi ve her şeyi bilen..."* bir varlık olarak nitelemektedirler. Kızlardan birinin: *"Allah bir kuldur, bizi yaratan O'dur. Allah görünmeyen bir kuldur"* şeklindeki ifadesinden kendisinin "kul" kavramının anlamını tam kavrayamadığı veya Allah için kullanabileceği başka bir kelime bulamadığı için bu ifadeyi kullandığını tahmin ediyoruz.

Yine kızlardan birinin; *"Allah bizim okula gelmedi. Biz O'nunla tanışmadık, okulda bunları görmedik,"* ifadesi anlamlıdır. Bu ifadeyi; "sıradan ve çocukça bir açıklama veya cevap" olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat aynı zamanda bu ifadeyi; "çocuk bir eksikliğe vurgu yapıp, bir ihtiyacı dile getirmektedir" şeklinde de yorumlayabiliriz. Zira bu yaş çocukları henüz Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi ile tanışmamışlardır. Bazılarının ailelerinde de Allah ve dinî konular konuşulmuyorsa, bu takdirde çocuğun kendi iç dünyasında bir eksiklik hissetmesi doğaldır. Onun için, bir taraftan aileleri bilgilendirip, bilinçlendirme faaliyetleri yürütülürken, diğer taraftan da Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi derslerini daha alt sınıflardan (1. sınıftan) başlatmanın gereği ortaya çıkmaktadır.

Bazı eğitimciler 10. yaş dönemini "gelişim döneminin altın çağı" olarak nitelerler.⁴²⁸ Gerçekten de bu yaş dönemi çocukları artık 9. yaşına göre daha olgunlaşmış ve "orta çocukluk dönemi" olarak ifade edilen erginlik öncesi çağa geçiş aşamasına gelmişlerdir. Tavrı ve davranışları biraz daha istikrar kazanmıştır. Dinî inanç konusunda

⁴²⁸ Dodson, Fitzhugh, *Baba Gibi Yâr Olmaz* (Çev. Seçkin Selvi), Özgür Yay. İstanbul, 1991, sh.99.

da daha kesin inanç sahibi olmuşlardır. Herhangi bir kuşku duymadan Allah'ın varlığına ve birliğine inanmaktadırlar. Gerek aile büyükleri ve gerekse öğretmenler bu yaş dönemindeki çocuklarla daha rahat diyalog kurabilirler. Dinî ve ahlâkî konuları anlatmada ve bu anlamda onlara bilgi kazandırmada fazla güçlük çekilmez.

3. İlköğretim Çağı (11-14 Yaş) Çocuklarının Dinî Duygu Gelişimi ve Allah Tasavvurları

Araştırmamız her ne kadar 4-10 yaş grubu çocuklarının görüşleri ile sınırlı ise de, gerek bu araştırma ile yapabildiğimiz tespitler ve gelişim basamaklarını dikkate alarak ve gerekse başka bazı araştırmacıların tespitlerinden hareketle son çocukluk döneminin (ilköğretim çağıının) sonu olan 13-14 yaşlarına kadar çocukların Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları ile dinî duygu ve düşünce bakımından gelişimleri hakkında da kısa bazı açıklamalar yapmak istiyoruz.

11. yaştan itibaren çocuklar artık Allah'ın görünmez bir varlık olduğunu iyice anlama ve kavramaları kadar O'nun varlığı ve birliği konusunda da tereddütsüz ve kesin bir inanca ulaşmış olmaktadır. Onlara göre Allah vardır ve birdir. Allah insanlar tarafından görünmez ama O herkesi görür ve gözetler. Allah güçlü ve kuvvetlidir, fakat O'nun gücü ve kudreti insanlarınki ile mukayese dahi edilemez. O'nun belli bir şekli yoktur. Her şeyi ve herkesi kuşatır. Allah'ın bilgisi dışında her hangi bir şey olamaz.

Çocukların yetiştikleri ve içinde yaşadıkları kültürel, sosyal ve dinî çevreye göre Allah tasavvurlarında ve dinî duygu ve düşünce bakımından gelişimlerinde bazı farklılıklar olabilmektedir. Yetiştikleri çevre, sosyal, kültürel ve dinî yönden yeterince gelişmişse, şüphesiz ki önceki yaş dönemlerinde olduğu gibi bu yaş dönemlerinde de çocuklar bütün bunlardan olumlu yönde etkilenmektedirler. Hem inançları pekişmiş ve hem de dinî duygu ve düşünce bakımından yeterince gelişmiş olmaktadır. Aksine bir ortamda ve çevrede yetişmiş olanlarda ise, dinî duygu ve düşünce gelişimi daha yavaş seyretmektedir. Bu durum, özellikle şehir merkezleri ile köylerde yaşayan aile çocuklarında açık bir şekilde görülebilir. Köylerde doğayla baş başa yaşayan çocukların Allah inancı belki daha güçlüdür. Ancak, dil gelişimi ve sosyo-kültürel ortam, şehir çocuklarına oranla daha az ve geride olduğu için dinî duygu ve düşünce bakımından kendilerini yeterince ifade edememektedirler.

Ancak, şunu da belirtelim ki; bu yaş dönemine kadar dinî inançlar ve bunlarla ilgili konuları öğrenme imkânını bulamamış çocukların kendilerinde öğrenme isteği olsa bile, bunun yeterince gelişmemiş veya geliştirilememiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bize, dinî istek yönünden açılmış çocukların yanında, henüz gereği kadar uyanmamış, yani içlerinde dinî henüz yeterince yaşamamış çocukların da varlığını göster-

mektedir. Ancak bu çocukların inanma istekleri, bir ihtiyaç olarak kendisini hissettirmektedir. Bu ihtiyacını karşılayamayan çocuk, inancı azalmadan doyum yolları aramaktadır. Eğer o bunu doğrudan karşılamıyorsa, dolaylı yollarla sağlamaya çalışmaktadır. Bu da, duruma göre çocuğun inancını “sahte inanca” dönüştürebilmektedir. Böylece dinî isteklerin yerini “sahte istekler” alabilmektedir ki, çocuğun inanç dünyası için bu durum son derecede sıkıntı verici ve tehlikeli olabilir.

Aslına bakılırsa, insan benliğinde yaratılışı itibarıyla (fitratında) doğruları kabul etme özelliği mevcuttur ve kendiliğinden Allah’ı bulup, kavrayabilecek güce sahiptir. Bir başka şekilde ifade edersek; Allah, insan fitratına kendisini araştırıp bulma, ibadet etme ve hak ve gerçek olan dini benimseme duygu ve yeteneği vermiştir. İnsanlar tek başına da yaşasalar, inançsız veya putperest bir toplumda da yaşasalar belli bir yaşa gelip akıllarını kullandıkları takdirde Allah’ın varlığını ve birliğini anlayıp kavrayabilecek ve benimseyebilecek yetenekte yaratılmışlardır. Buna en güzel örnek olarak; Kur’an-ı Kerim’de anlatılan Hz. İbrahim’in kendi kendisine düşünerek Allah’ı bulma olayı gösterilebilir.⁴²⁹

Burada akla gelebilecek muhtemel bir soruyu sorup, cevabını da vermek istiyoruz. Denilebilir ki; “*Hz. İbrahim sonradan Peygamber olacaktı, onun için Allah onu özel olarak ve bu şekilde yönlendirmiş olamaz mı?..*” Makul bir soru... Ancak bu konuda peygamber olmayacak insanlardan da uygun örnekler bulmamız mümkündür. Şöyle ki: yapılan tespite göre, insanlardan uzak ve babasından başka herhangi bir insanı görüp tanımadan bir çiftlik evinde yaşayan ve üstelik kendisine Allah hakkında hiçbir bilgi verilmeyen çocuk da kendi kendisine bir Yüce Yaratıcı fikrine ulaşmıştır.⁴³⁰

Öyle ise diyebiliriz ki; çocuklar hangi anne ve babadan, kız veya erkek olarak her ne zaman dünyaya gelirse gelsin, onların her birinin fitratında din duygusu mevcuttur. Kaynağı ise, İlahî’dir. Çünkü Yüce Yaratıcı, yarattığı her kulunun iç dünyasına aynı duyguyu yerleştirmektedir. Zamanı gelince de bu duygular diğer duygulara paralel olarak kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Hele dinî bakımdan sorumluluk çağına yaklaştıkça bu duygu ve düşünce kendiliğinden ve daha belirgin bir şekilde kendisini hissettirir. Şayet kişide böyle bir duygu gelişimi söz konusu olmazsa, zaten Yüce Yaratıcı onu sorumlu tutmaz.

Konumuz açısından 11-14. yaş dönemine gelmiş kız ve erkek çocuklarının karşılaştırılması halinde ise; kızların yaratılışlarındaki duy-

⁴²⁹ Bk. En’am, 6/74-79.

⁴³⁰ Bk. Bilgin, Beyza, *Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Din Duygusu*, M.E.G.ve S.B. Din Öğretimi Dergisi, sayı 7, Ankara, 1986, sh. 14-15.

gusallıklarına paralel olarak dinî duygu, düşünce ve Allah'a inanma bakımından -az da olsa- daha önde fakat kararsız oldukları söylenebilir.⁴³¹ Namaz kılma, oruç tutma gibi ibadet etme istekleri bakımından da bu yaş dönemi kızlarının önceki yaşlara oranla daha belirgin bir davranış sergiledikleri görülmektedir.

Her ne kadar bu yaş dönemi çocuklarının Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurları böyle devam etmekle birlikte, ilköğretim okullarının sonu ile lise yıllarının başlarında (14-15 yaş civarında) bir başka deyimle çocukluktan gençliğe geçiş aşamasında kuşku dönemi başlar. Bazıları çevreden duyduğu birtakım yalan-yanlış veya kendilerini şüphelendirici sözlerden hareketle Allah'ın varlığı konusunda kuşkuya düşebilirler. Bu tür duygularını kimileri içten içe yaşarken, kimileri dışa yansıtabilir. 14-15 yaşları, dönem olarak bu araştırmamızın dışında kaldığı için konuyu fazlaca irdeleneceğiz. Ancak sadece şunu söylememiz mümkündür: Böylesine bir kuşku dönemi vardır, fakat geçicidir. Su, geçici olarak ve yeniden durulmak üzere bulanmıştır. Bir müddet sonra bu tür kuşkular, -kendilerine verilecek sağlıklı bir din eğitimi ve öğretimi sayesinde- kesin ve tereddütsüz imana dönüşecektir.

Özetle; okul öncesi ve ilköğretim çağı çocuklarının dinî duygu ve düşünce gelişimleri ile Allah tasavvurları, yaşlarına, cinsiyetlerine ve yetiştikleri sosyo-kültürel ortam ve dinî çevre şartlarına uygun ve paralel olarak seyretmektedir diyebiliriz. Bu dönem çocuklarının Allah'ı; besleyen, büyüten ve özlemini duyduğu isteklerini yerine getiren, dileklerini kabul eden, zorluklardan ve tehlikelerden kurtaran güvenilir bir sığınak ve dayanak olarak kabul ettiklerini de söyleyebiliriz. O'na duâ edilip, namaz kılınıp, oruç tutulduğu takdirde, isteklerinin daha çok yerine getirileceğine inanırlar.

⁴³¹ Bk. Yavuz, *a. g. e.* sh. 102, 117.

C. SONUÇ

Gerek bizim ve gerekse başka araştırmacıların yaptıkları ve ortaya koydukları tespitlerin sonucu olarak şunu söyleyebiliriz: Hangi yaş döneminde olursa olsun çocuklar dinle ilgilenmektedirler. Bu ilgi onlar için bir gelişme basamağıdır ve kendiliğindedir.⁴³² Bütün bu gelişmeler boyunca, çocukları sürekli meşgul eden ve devamlı onların meraklarını çeken ise, şüphesiz ki Allah kavramıdır. Her ne kadar çocuklar, konuşmaya ve anlamaya başladıkları yıllardan itibaren Allah'ı duymuşlar ve O'nu düşünmeden ve tereddüt etmeden kabul etmişlerse de, kavrama güçleri geliştikçe "Allah'ı anlama" arzusu sürekli canlılığını korumaktadır.⁴³³

Çocuklardaki bu ilgi, istek ve arzuyu; Yaratıcı-yaratılan arasındaki görünmez ve doğal ilişki olarak değerlendirebiliriz. Bu ilgi, istek ve arzu hangi çağda, hangi bölgede, hangi din mensubu anne ve babadan doğarsa doğsun ve cinsiyeti ne olursa olsun bütün çocukların fitratında mevcuttur. Zamanı gelince kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu konuda anne ve babalarla okula düşen görev; çocuklardaki bu doğal duygunun sağlıklı bir şekilde ve gelişim aşamalarına uygun olarak ortaya çıkmasına yardımcı olmaktır. Çocukların sağlıklı bir kişilik kazanmaları, toplum içerisinde dengeli, tutarlı ve saygın bir yer edinebilmeleri için buna ihtiyaçları vardır. Ailenin, okulun ve sosyal çevrenin çocuklara yapacakları en büyük yardımların başında da bu gelir.

28 Şubat 2005 Pazartesi

⁴³² Bk. Bilgin, *a.g.e.* sh. 13; ayrıca bk. (Heyet), *Çocuk Psikolojisi* (Çev. İbrahim N. Özgür), İstanbul, 1979, sh. 218-219.

⁴³³ Yavuz, *a. g. e.* sh. 83.